

Abdurrahman Atçıl, *Erken Modern Osmanlı İmparatorluğu'nda Âlimler ve Sultanlar*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2019, 253 s.

Değerlendiren: Mustafa Gündüz

Osmanlı tarihinin girift ve bir o kadar da az bilinen konularından biri, ilmiye sınıfının teşekkülü, mahiyeti, siyaset, devlet ve ekonomi gibi kurumlarla ilişkisi ve ilim üretme performans ve motivasyonu gibi konulardır. Her ne kadar son zamanlarda özellikle yurt dışında yapılan nitelikli yayınlarla söz konusu mesele üzerindeki gizem biraz daha aydınlanıyor olsa da merak uyandıran çok farklı hususların olduğu söylenebilir. Osmanlı klasik dönemi ilim ve ulema çalışmalarıyla temayüz eden İstanbul Şehir Üniversitesi Öğretim Üyesi Abdurrahman Atçıl önce İngilizce (2017) ardından Türkçe yayımlanan *Âlimler ve Sultanlar* üst başlıklı eserinde, erken modern Osmanlı Devleti'nde ulema sınıfının teşekkülünü ve devletle/iktidarla olan ilişkisini incelemiş ve böylece Osmanlı tarih yazımı ve hukuk-iktidar yapısını sorgulayan bir eser ortaya koymuştur.

Önsöz'de kitabın yazılış hikâye edilirken göz kamaştırıcı ilişkiler ağının varlığı görülmekte ve yaklaşık yirmi senelik emek, birikim ve gayretle alanında otorite onlarca kişi ve saygın kurumla irtibat kurulduğu zikredilmektedir. Klasik Yayınları'nın diğer kitaplarında olduğu gibi bu eserde de nitelikli editöryal faaliyet kendini göstermektedir. Çalışmanın büyük oranda birincil kaynaklara dayanması yanında konuyla ilgili literatürün önde gelen eserlerini tartıştığı, referans gösterdiği, onlarla muvafık-muhalif durumlara yer verdiği de söylenebilir. Araştırmanın temel kaynakları; medrese vakıfları, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniye*, *Hadâiku's-Şekâik*, *Atâyî Tarihi* ve dönemin diğer tabakat eserleridir.

Kitapta, Osmanlı kuruluş döneminden itibaren ulema sınıfının nasıl teşekkül ettiği, Fatih Sultan Mehmed ve Kanuni Sultan Süleyman devirleri başta olmak üzere 16. yüzyıla kadar bu sınıfın devletle/iktidarla nasıl bir ilişki ve etkileşim içinde

@ Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi. mstgndz@gmail.com

ID <https://orcid.org/0000-0003-1706-9920>

olduğu analiz edilmektedir. Yazarın temel iddialarından biri, “ulema ve idareciler arasında keskin bir çizgi olduğu varsayımını sorgulamak ve Osmanlı hukuk sisteminde dair yeni bir bakış açısı geliştirmektir” (s. 216). Osmanlı tarih yazımının dönemeleme meselesine “yeni bir paradigma kazandıran revizyonist tarihçilerin tezlerine” (s. 214) âlim-sultan ilişkisi bağlamından bakmak da çalışmanın hedeflerinden biridir.

Yazar, önceleri edebî bilgi ve mahremiyetiyle temayüz eden İranlı bürokratları tanıtan “âlim bürokrat” kavramını, Osmanlı Devleti’ne hizmet eden ulema sınıfı için kullanmıştır. Bu operasyonel kavramı yazar, grup üyelerini iyi tanımlaması, statü, vazife, mensubiyet ve devletle irtibatının farklılığını iyi tanıtmaları bakımından tercih etmiştir (s. 67). Kitabın başlık lejanında “erken modern” ifadesi yer almıştır ki bununla yazar, moderniteyi 14. yüzyıla kadar indirmektedir. Aslında bu kabul, modernite tarihçilerine göre tartışmalıdır. Zira kendini 18. yüzyılda gösteren modernitenin izleri, 15. yüzyılın sonlarına kadar götürülebilmektedir.

Üç ana kısımdan oluşan kitapta her bölümün başlangıcı, ulemanın o dönemdeki tutumu ve konumuna dair tartışmaya zemin olmak amacıyla hazırlanmış siyasi ve ideolojik tartışmaları içermektedir. İslam devletlerinde ilmin ve ulemanın saygınlığı, meşruiyete katkısı ve devlet içindeki rolleri sıklıkla vurgulanan konulardandır. Kitabın “Erken Osmanlı Döneminde Ulema (1300-1453)” başlıklı ilk kısmında, köle kökenli Memluklerin meşruiyet için asabiye ihtiyacı duymadıkları dolayısıyla şeriatı yükselttiklerine vurgu yapılmıştır (s. 31). Osmanlı Devleti, kuruluşu sırasında hukuki meşruiyet için ilme ve ulemaya önem vermiş, kısa bir süre sonra ülkede ileri düzey ilimler tedris edilmeye başlanmıştır. Dışarıdan âlimler davet edilmiş, ulemaya ihtiram gösterilmiştir. Yazar, Anadolu haricindeki ilmi dünya ile irtibatı, oralarda saygınlığı ve şöhreti olanlarla, bu nitelikleri Osmanlı topraklarıyla sınırlı olan iki grup ulemeden bahsetmiştir. Bu gruplardan ilki, Osmanlı idaresine hususi bağlılık içinde değildir. İçlerinden sultanın dengiymiş gibi davranıp onun ihsanına muhtaç olmadıklarını göstermeye çalışanlar bile çıkmıştır. Bazı âlimlerin sultanla münasebeti âdeta “eşitler arasındaki iş birliğine” benzer, iş birliği sona erince yollar ayrılmaktadır (s. 52).

Kitabın ikinci kısmı, Fatih devrinden başlamak üzere “Osmanlı ulema hiyerarşisinin teşekkülünü” ele almıştır. Bu süreç Kanuni Sultan Süleyman’ın iktidarı bütünüyle ele aldığı 1530’a kadar devam etmiştir. İstanbul’un fethi mücadelesinde sıklaşan devlet-ulema ilişkisi, merkezîleşmenin artması, merkezde ve taşrada tedris, kaza, maliye, kitabet ve başka sahalarla ilgili vazifelere âlimlerin tayiniyle önceki dönemlere kıyasla karmaşılaşmaya başlamıştır.

Ulema hiyerarşisinin idari, siyasi ve hukuki teşekkülü Fatih devrinde başlamıştır. Fatih, medreselere emsalsiz yatırımlar yapmış, ulema-sultan ilişkisini yeni bir düzleme taşımıştır. Bu dönemde ulemanın kendini Osmanlı projesine bütünüyle adama noktasındaki gönülsüzlüğü söz konusudur. Ülke dışından pek çok âlimi İstanbul'a davet eden Fatih, ilmin ve "ulemanın yegâne hamisi" (s. 77) olmayı isterken vakıfları istediği gibi yönetmenin ilginç örneklerini vermiştir. Fatih devrinde giderek artan bürokrat/memur ihtiyacının sağlıklı yürümesi için kariyer planlaması yapılarak hiyerarşik nizam kanunlaştırılmıştır. Yazara göre Sahn Medreselerinin teşekkülü bu amaca hizmet eden bir tatbiktir. Her ne kadar Fatih Kanunnamelerinin Sahn ile ilgili kısımlarına şüpheyle bakılsa da yazara göre buna gerek yoktur (s. 82). Çok sayıda âlimin devlet idaresine girdiği Fatih döneminde, âlimlerin yeni nizama tepkileri değişiktir. Bazıları ilim için mansıp almayı "kara bir leke" kabul etmiş bazıları da kazai vazifeleri ilmî çalışma yapmanın önünde engel olarak görmüştür.

II. Bayezid ve Yavuz Sultan Selim zamanında otorite zaafıyla türeyen siyasi krizler, âlim bürokratlara güçlerinin farkına varma fırsatını vermiştir. Yazar burada "sultan otoritesinin sınırlandırılmasından" (s. 92) bahsetmiştir. II. Bayezid'in kardeşi Cem korkusuyla sürdürdüğü iktidarı, mutlak otoritesini zayıflatmış, vezirler yeni padişah arayışına çıkmıştır. Bu sebeple "Şehzade Selim'in tahta çıkması güçlü grupların uzun süren pazarlıklar neticesinde varabildiği bir uzlaşmayla mümkün olmuş" (s. 94) dolayısıyla da Selim, bazı vaatlerle mutlak otoritesinin sınırlandırılmasına razı olarak tahta çıkmıştır. Kanuni Sultan Süleyman tek başına tahta geçmiş olsa da mutlak otoritesini sağlaması için on yıl kadar zaman geçmesi gerekmektedir. İşte bu kriz döneminde meşruiyetin en büyük kaynağı "şariat ve adalet" olmuştur. Bu kavramların teşekkül biçimi ve mekanizması, âlim bürokratlarla kesiştiği için onları güçlendirmiştir. Artık sultanlar, icraatlarını meşrulaştırmak için âlimlerle iş birliğine muhtaçtır. Bu hiyerarşik düzen, Kanuni ile birlikte hukukilik ve süreklilik kazanmıştır.

Âlim bürokratlar nüfuzlarını keşfederken hiyerarşinin teşekkülüne ve sürdürülmesine dair bir dizi teamül üretmiş ve bunları hukukileştirmişlerdir. "Mevali" ayrıcalığı ve hiyerarşie girişin en emin yollarından olan mülazemetin tanzimi söz konusu teamüllerin başında gelmektedir. Osmanlı ilmiye ve medrese tarihçiliğinde neredeyse hiç değinilmeyen "mevali sistemi", Atçıl'ın eserinde ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Yazar, hiyerarşide temayüz etmenin imkânlarını, yollarını, zorluk süreçlerini ayrıntılı olarak tablo ve grafiklerle göstermiş (s. 171-184) ve burada beş farklı usul anlatmıştır. Hiyerarşie giriş sadece mevaliye tanınan bir hak değildir ama en geniş ve en kuvvetlisidir. Farklı yollar ve imkânlar sayesinde şansları az olsa da "eğitimsiz ya da merkezle hiçbir münasebeti bulunmayan ailelerden gelen kimseler

de üst rütbe mevleviyet tarikine girebiliyordu” (s. 206). Ancak 1540’lardan sonra hiyerarşiye girişin en emin yolu olan mevalinin sınırları genişletilmiş, diğer yolların imkânları sınırlandırılmıştır. Bu mekanizma kendi kendini üreten dışa kapalı bir nizam dönüşmüştür. *Atâyi*’nin mülazemet almadan hiyerarşide mansıp talep edenler için “ecnebi” kelimesini kullanması (s. 142), mevali dışındakilerin nasıl ötekileştirildiğini ve merkezde bürokratik tekelleşmenin oluştuğunu göstermektedir.

Yazara göre bu tarz bir mekanizma, âlim bürokratlara, diğer ilmi çevrelerden farklı niteliklere sahip imtiyazlı bir grup oldukları hissini vermektedir (ss. 108-109). Bu iddiadan sonra 16. yüzyıla doğru Osmanlı idare sisteminde “mevali ailelerine yönelik imtiyazlı bir aristokrasi oluştu mu?” (s. 206) sorusuna yazar “hayır” cevabını vermiştir. Ancak ilerleyen senelerde bir tür “ulema aristokrasisinin” oluştuğu da bilinenler arasındadır. Nitekim bu imtiyaz, Madeline Zilfi’nin gösterdiği gibi 17. ve 18. yüzyıllarda âlim bürokratları “dışarıya kapalı bir aristokrasi olarak ele alınabilecek gruba” (s. 206) dönüştürmüştür.

Teşekkül döneminin sonlarında âlim bürokrat sayısı hızla artmıştır. Atçıl, 1523 tarihli bir belgeye göre 1500-2000 kadar âlim bürokratin olduğunu tahmin etmektedir (s. 66). Yazar, bu büyük istihdam ve hiyerarşik nizamın, ulema ve devlet arasındaki farka dayalı olarak muhtemelen İslam tarihinde benzeri bulunmayan bir ilişkinin zuhuruna sebep olduğunu iddia etmektedir. Âlimler, imparatorluk ideolojisi ve hukukun yeniden yapılandırılmasında önemli rol oynamıştır. Yazara göre âlim bürokrat hiyerarşisinin teşekkül döneminde eski idari alışkanlıklar ve yeni uygulamalar yan yanadır. Yine bu dönemde “ulema ve diğer idarecilerin tutumlarında planlı, irticali ve tesadüfi unsurlar” da (s. 67) bir arada görülebilmektedir.

Hiyerarşinin teşekkül döneminde âlim bürokratlar kazandıkları imtiyazlarla kendilerini önemli ve güvenli bir mevzie taşırken devlet nizamındaki ağırlıklarının farkına varmışlardır. Sahip oldukları hak ve imtiyazlar, kanunlar ve teamüllerle korunmuş, “alan genişletilmiştir” (s. 140). Bu gelişmeler, âlim bürokratların grup bilincini ve Osmanlı idaresine bağlılığını arttırmıştır. Artık âlim bürokratlar yazara ifadesine göre “Osmanlı nizamına dâhil olmak istemenin ötesinde bu nizamın bir parçasıdır” (s. 118).

Kanuni döneminde Osmanlı, askerî ve ekonomik olarak zirveye ulaşmıştır. Devlet, Batı’da Habsburglar, Doğu’da Safevilerle karşı karşıya gelerek bir anlamda tabii ve beşerî sınırlarına dayanmıştır. 1530’lardan sonra İmparatorluğun ideoloji ve yönetim anlayışında ciddi bir dönüşüm yaşanmış ve temel kaygı, cihana hükmetmekten ve yeni topraklar fethetmekten ziyade verimli bir irade kurarak gelirleri arttırmaya ve mevcut topraklarda merkezî idareyi tahkim etmeye kaymıştır.

Yazar, 1530-1560 arasına “tahkim dönemi” adını vermiştir. Çünkü “Osmanlı hanedanı ile âlim bürokratlar arasındaki kurumsal ilişkinin bütün veçheleri bu dönemde netleşmiştir” (s. 134). Bu dönemde âlim bürokratlar, mevali sayesinde kendi kendini üreten bir grup olarak “hem müessir hem de müteessir” hâle gelmişlerdir. Âlim bürokratlar, 1530’lardan sonra hiyerarşinin tahkimi ve nüfuzu için farklı ilgiler geliştirmeye başlamıştır.

Devletin sağlıklı işlemesi büyük ölçüde bürokrasiye dayandığından pek çok yeni düzenlemeye gidilmiş, bürokrasi genişlemiş, kayıt sistemi sıkılaştırılmış bu da beraberinde kalemiye sınıfını güçlendirmiştir. Sivil bürokrasi gelişerek kendi içinde tedricen iki kariyer çizgisi üretmiştir: Kalemiye (maliye ve kitabete dair mansıplar) ve ilmiye (tedris ve kaza mansıpları) (s. 134). Bu genişleme, yeni medreselerin yapılmasını ve hiyerarşiye ara kademelerin dâhil edilmesini gerektirmiştir. Artık âlim bürokratlar salt bir memur değil hukuk kurallarının tayini ve tatbiki süreçlerine dâhil olan idari mekanizmanın ortağıdır.

Erken modern dönemde âlim bürokrat grubun teşekkülü, genişlemesi ve tahkim edilmesi süreçlerini özgün verilerle anlatan yazar, eserine iki kısımdan oluşan bir sonuç ve değerlendirme yazmıştır. İlk kısımda çalışma verilerini kısaca özetlemiştir (s. 210-212). Buna göre Osmanlılar, baştan itibaren mütekâmil ve meşru bir idare tesisi için ulemanın iş birliğine ihtiyaç duymuştur. İlk başlarda farklı görevlere atanan ulema için siyasi teşekküle gönülden bağlılığın bir gereği yoktur. İstanbul’un fethinden sonra ciddi bir değişim başlamış ve giderek daha çok sayıda âlim, devletten mansıp bekler hâle gelmiştir. “Fatih birçok şeyi düzenlemiş ve ulema teşkilatının muvakkat olmadığını ve kendi de dâhil hiç kimsenin taktirine bırakılmadığını ilan etmeyi amaçlamıştır” (s. 210).

Bir anda ve kolay ortaya çıkmayan Osmanlı ulema sistemi, yazara göre İslam tarihinde özgün bir örnektir. Âlim bürokratlar ve devlet arasındaki ilişkilerin sıklıkla değişmesi, endişe üretmiş dolayısıyla teamüller ve kurallar da sıklıkla değişmiş ve çığnemiştir. 1530’lardan sonra devlet, yeni ideolojisini belirginleştirmeye başlamış, merkezileşme artmıştır. Bu da beraberinde bürokrasinin artmasını, mansıpların çeşitlenmesini dolayısıyla da kalemiyenin ve âlim bürokratların daha güçlü hâle gelmesini sağlamıştır. Bu süreci kendi lehlerine en kârlı şekilde ve sürekli hâle getirmek isteyen âlim bürokratlar, mevali sistemini korunaklı bir imtiyaza dönüştürmüşlerdir. Yazara göre âlim bürokratlar, Osmanlı ideolojisini ve kanunlarını kendi ideallerine göre içeriden dönüştürebileceklerine inanmışlardır (s. 212). Neticede âlim bürokratlar, Osmanlı siyasi teşebbüsünü bir lütuf olarak görüp kendi nüfuzlarını pekiştirmek için bu siyasi teşebbüsün başarısına önem vermişlerdir.

Atçıl, Osmanlı tarih çalışmaları ve tarih yazıcılığı bağlamında bir sonuç kısmı daha yazmıştır (ss. 212-217). Bu kısım, yeni bir paradigmatik bakış ve metodoloji sunması bakımından hayli önemlidir ve özgün bir iddia içermektedir. Bilindiği üzere 19. yüzyıl sonu Osmanlı tarih yazıcılığında, 16. yüzyıldan başlatılan ve hâlâ hâkim olan bir “gerileme paradigması” vardır. Ancak son zamanlarda ortaya çıkan revizyonist tarihçilere (Rifa’at Ali Abou-El-Haj, Cemal Kafadar, Douglas A. Howard, Virginia H. Aksan, Jane Hathaway, Erol Özvar, Baki Tezcan) göre 16. yüzyılda başlayan “Osmanlı gerileme paradigması” doğru değildir. Onlara göre söz konusu paradigmanın referansı, nasihatname müelliflerinin (Koçi Bey, Gelibolulu Âli, Kâtip Çelebi, Ömer Khafaji vd.) olayların dışında önyargısız gözlemciler olmaması ve titiz bir tarihi tahlil için gerekli fikrî alt yapılarının eksik olması idi. Dolayısıyla bu tezleri körü körüne kabul etmemek gerekir.

Yazar bu tashihleri yapan revizyonist tarihçileri “haklı bulduğunu ve eserinin yeni paradigmaya bir katkı olduğunu” (s. 213) belirtmiştir. Yazara göre nasihatname müelliflerinin yazdıklarının aksine 16. yüzyılda “ecnebilerin” (mevali dışından mülazemet alanlar) hiyerarşiye dâhil olması, hiyerarşide bir gerilemenin değil ilerlemenin işaretidir. O hâlde geniş tarih yazımı ve okuması zihniyetine göre gerileme paradigmasının referansı, nasihatname yazarları ve 19. yüzyıl tarihçilerinin dar bir bakış açısına sahip olmalarıdır. Yazar, Baki Tezcan’ın 1580 sonrası için yaptığı “ikinci Osmanlı imparatorluğu” dönemlendirmesine hak vermekte ve bu iddianın âlim bürokratlar ve Osmanlı idari hukuk sisteminde de özgün örneklerinin tezahür ettiğini savunmaktadır.

Son olarak yazar, araştırılması gereken bazı meselelere dikkat çekerek kitabını bitirmiştir. Osmanlı hukuk sistemi, sultan ve ulema arasındaki hukuki zeminin sınırları ve değişimi, ilmî bürokrasi haricindeki ulema ile imparatorluk idaresi arasındaki ilişkiler, Osmanlı coğrafyasının uzak bölgelerinde, merkez bürokrasiyle ilişkisi olmayan ulemanın hayatı, 16. asırdan sonra âlim bürokratların ve âlim bürokrat hiyerarşisinin, mansıplarının ve tutumlarının değişimi araştırmaya değer, merak edilen konulardır.

2018 TÜBA Genç Bilim Adamı Ödülü’ne de sahip olan Atçıl’ın *Âlimler ve Sultanlar* eseri gerek ortaya koyduğu özgün tezi gerekse metodolojisi ve birincil referanslarla iddialarına getirdiği cevaplar bakımından Türkiye’de sosyal bilimler adına iftihar edilecek örnek bir telifidir.